

УДК [94: 329. 14'13] (470) «1892/1908»

DOI: 10.26661/swfh-2018-51-039

Метаморфози політичного авантюризму Є. П. Азефа

О. Т. Безаров

Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича,
alex.bezarov@gmail.com

Ключові слова:

Азеф, політичний авантюризм,
Російська імперія, Партія есерів,
тероризм, провокатор.

У статті досліджено процеси становлення та розвитку політичного авантюризму відомого російського провокатора Є. П. Азефа. Доведено, що феномен Азефа, котрому вдалося, водночас, грати роль провідного організатора революційного терору в Російській імперії на початку XX ст. і залишатися цінним інформатором російського уряду, став можливим за умови глибокої суспільно-політичної кризи в пізньоімперській Росії. Політичний авантюризм Азефа виявився реакцією маргінальної особистості на процеси занепаду традиційного суспільства в Російській імперії, з одного боку, розвитку революційних ідей та рухів у ньому, з другого.

Metamorphosis of E. P. Azef's Political Adventurism

O. Bezarov

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Key words:

Azef, political adventurism, Russian
Empire, Socialist Party, terrorism,
provocateur.

The article researches the processes of formation and development of political adventurism of the well-known Russian provocateur E. P. Azef. It is proved that the phenomenon of Azef, which at the same time managed to play the role of a leading organizer of revolutionary terror in the Russian Empire at the beginning of the XX century and to remain a valuable informer of the Russian government, became possible under the condition of a deep socio-political crisis in late-imperial Russia. The political adventurism of Azef was the reaction of a marginal personality to the processes of decline of the traditional society in the Russian Empire, on the one hand, the development of revolutionary ideas and movements in it, on the other hand.

Рівно сто років тому назад (24 квітня 1918 р.) у Берліні померла легендарна особистість в історії російського революційного руху, відомий терорист, авантюрист і провокатор – Євген Пилипович Азеф.

Актуальність вивчення досвіду політичного авантюризму виявляється, мабуть, у тому, що маніпуляція суспільною свідомістю стала, на жаль, звичною нормою політичного життя у сучасних демократіях, а метод провокації чи не єдиним засобом для задоволення власних амбіцій політичних діячів. У світовій практиці політичної провокації приклад Є. П. Азефа був, очевидно, не єдиним, але яскравим унаочненням процесу радикалізації суспільно-політичних настроїв у країнах, в яких державна влада була не здатною адекватно реагувати на посилення революційного руху, що зрештою призводило до глибокої кризи усієї політичної системи.

Історія Азефа відображала умови тогочасної Російській імперії, в якій на початку XX ст. утворилося зачароване коло: самодержавство,

яке прагнуло подолати «крамолу» та зберегти чинний режим, санкціонувало провокацію, але катастрофічні провали у системі провокації ще більше послаблювали його, яке вкотре хапалося за неї як за останній засіб, як за панацею від історичної неминучості (адже відомо, що Азеф був далеко не першим і не останнім провокатором, хто пропонував царській охоранці свої послуги). За цих умов розквітнув талант цього, за думкою сучасного історика есерівського руху К. М. Морозова, «геніального негідника» [1], котрий уповні використав свої провокаторські здібності у лавах найбільшої в Російській імперії політичної партії – Партії соціалістів-революціонерів (далі – ПСР), членом якої він був майже 10 років, а в останніх 5 років – членом Центрального комітету (ЦК) ПСР, головою Бойової організації (БО) ПСР. За думкою одного з лідерів есерів В. М. Чернова, Азеф був помітною фігурою в діяльності ЦК ПСР, а «за своїм яким і чітким, математичним розумом, Азеф був не замінним» [2, с. 176]. Але сенсаційне викриття Азефа в якості «співробітника» російського уряду

у вищому керівництві ПСР, паралізувало її політичну діяльність, а революційний тероризм есерів після 1908 р. став лише предметом для спогадів з-поміж його учасників.

Отже, завданнями статті виступатимуть з'ясування сутності політичного авантюризму Азефа, визначення причин і методів його провокаційної діяльності. Відповідно, *об'єктом* дослідження є політичний авантюризм Азефа, а *предметом* – його причини та наслідки.

На думку сучасного російського дослідника Р. Городницького, за останнє століття не було жодного «історіографічного прориву» з проблеми «Євно Азефа», адже «ніхто і ніколи не намагався розглянути Азефа, як людину, його мотиви та гру» [3]. Відсутність у сучасній історіографії належної уваги щодо визначення місця і ролі Азефа в російській історії, мабуть, можна пояснити багаторівневими аспектами сюжетів та аспектів, у яких дослідники знаходять свою нішу для вивчення його феномену. Як слушно зауважив К. М. Морозов, «політико-психологічний портрет Азефа, проблеми мотивації його діяльності є однією із таких ніш» [1]. Сучасний біограф Азефа Л. Прайсман підкреслював національний аспект у процесі становлення політичного авантюризму свого героя, адже вбивство міністра внутрішніх справ Російської імперії В. К. фон Плеве та великого князя Сергія Олександровича було свідомим актом помсти «Азефа-єврея» за Кишинівський погром та антисемітизм російської влади [4, с. 107, 111]. Натомість, за думкою ізраїльського дослідника, «єврейськість» Азефа не була ключовим фактором в його провокаторській діяльності: «хоча він і залишався євреєм, але політичні погляди Азефа визначалися його новою професією провокатора і послідовного прихильника терору» [4, с. 103]. Водночас, слід зауважити, що Л. Прайсман помилявся, коли стверджував про те, що, начебто, Азеф мав відношення до організації вибуху Московського охоронного відділення на початку грудня 1905 р., «в результаті якого згоріли агентурні архіви та загинуло багато співробітників московської охоранки» [4, с. 112]. Насправді, 10 грудня 1905 р. у приміщенні Московської охоранки були кинуто лише дві бомби, від вибуху яких частину будівлі було пошкоджено, а двох співробітників поранено [5]. Азефа у Москві, мабуть, взагалі тоді не було, а власне терор наприкінці 1905 р. його мало цікавив, хоча автором ідеї вибуху, щоправда, не Московського, але Петербурзького охоронного відділення, був саме він.

Політична біографія Азефа стала предметом окремого монографічного дослідження В. І. Шубинського, котрий, зокрема, зазначав про

національне почуття, образи та комплекси, які відігравали не останню роль у мотивації діяльності відомого провокатора [6, с. 34]. Азеф, як зауважував російський історик, від природи був авантюристом і подвійним гравцем, але «ці якості треба було ще розбудити» [6, с. 25]. Не виключено, що єврейський погром у Кишиневі 1903 р. змусив Азефа грати проти уряду, хоча «стосовно товаришів із революційного руху жодної національної диференціації не спостерігалось» [6, с. 221]. В. І. Шубинський, мабуть, був одним із перших сучасних дослідників, котрі спробували визначити психологічний чинник у формуванні політичного авантюризму Азефа, адже, «потвора і негідник, Азеф володів психологічним магнетизмом, що підкоряв людей та змушував їх захоплюватися ним» [6, с. 283]. Щоправда вичерпної відповіді стосовно пояснення мотивів для подібного маніпулювання поведінкою революціонерів і керівників російської охоранки з боку Азефа, у зазначеній монографії, на жаль, не має, а висновки автора відображали вже відомі інтерпретації проблеми.

Несподівану думку з приводу непричетності Азефа до організації терактів, висловила Г. А. Гейфман, котра вважала, що «немає жодних підстав для звинувачення Азефа у подвійній грі, ані у перші роки його служби, ані у більш пізні часи» [7, с. 342]. Авторка переконана у тому, що Азеф був лише агентом Департаменту поліції, котрий змушений був займатися цією небезпечною справою, адже «мав пристрасть до грошей» [7, с. 351]. Незважаючи на оригінальність у висновках американської дослідниці, її припущення про те, що, начебто, Азеф намагався попередити замах на міністра внутрішніх справ В. К. Плеве, виглядають, як нам видається, вельми сумнівними [7, с. 356].

Отже, як справедливо зазначав В. І. Шубинський, надскладним завданням для біографа Азефа залишається розуміння тих факторів, що визначали його багатогодові комбінації: «витончений шаховий розрахунок, стихійна гра авантюриста чи, можливо, якась темна достоєвщина, захопленість владою над людьми і зрадою? Чи можливо й те, й інше водночас?» [6, с. 201].

Мабуть, що загадка феномену Азефа лежить на поверхні його національного характеру, в особливостях того історичного контексту, в якому цей характер знайшов своє відповідне втілення в його поведінці. Принаймні ми не виключаємо того факту, що процеси становлення політичного авантюризму Азефа відображали окремі риси його маргінальної особистості, в яких національний чинник, очевидно, відігравав далеко не останню роль.

Євно (Євген) Фішелевіч (Пилипович) Азеф народився у 1869 р. у містечку Лискові Гродненської губернії, у бідній багатодітній єврейській родині. У 1874 р. родина Азефів переїхала до Ростова, в якому Є. П. Азеф закінчив місцеву гімназію у 1890 році. Після випадкових заробітків і невдалих спроб влаштуватися на престижну роботу, він був змушений виїхати до Європи, з метою отримати там вищу освіту. Очевидно, що Азеф ще з молодю не надто переймався моральною чистотою своїх відносин із діловими партнерами, адже вступив він до Політехнічного університету в Карлсрує за кошти від проданої у Німеччині партії масла якогось російського купця, з яким новоспечений студент «забув» розрахуватися [4, с. 102]. Азеф доволі швидко збагнув, що легкі гроші можна заробляти не лише із шахрайства, але й у більш «цивілізований» спосіб, зокрема, в якості позаштатного агента Департаменту поліції Російської імперії. Саме у такому статусі його у 1893 р. було зараховано на службу із місячним заробітком у 50 карбованців [4, с. 103].

Нова професія швидко захопила молодого Азефа та змусила висловлювати радикальні політичні погляди, що, зрештою, перетворило його на послідовного прихильника тероризму. Саме у середині 1890-х рр. він здобуває собі роль не лише авторитетного організатора терористичної діяльності, котрий із недовірою поставився до будь-яких теоретичних міркувань, які могли стати на заваді запланованих акцій, але й стає співзасновником ПСР [8, с. 292 – 293], що, у свою чергу, позитивно відобразилося на розмірі його гонорарів у Департаменті поліції, які зросли до 100 карбованців на місяць [4, с. 103]. Водночас Азеф стає дипломованим інженером і за рекомендацією його поліцейського начальства він переїхав до Москви, де і мав би працювати за спеціальністю. Вже тоді, мабуть, з'явилися перші підозри стосовно таємних зносин Азефа із поліцією, які дедалі посилювалися не лише внаслідок негативних властивостей його характеру (злобності, мстивістю), але й непривітною зовнішністю [8, с. 291].

Натомість Азеф приховував недоліки свого характеру та спростовував усі підозри своєю наполегливістю і відданістю справі, яку йому доручали. Із особливою винахідливістю він забезпечував нелегальні канали зв'язку і транспортування революційної контрабанди з Європи до Росії, організував доволі дієвий Петербурзький комітет партії [8, с. 299], а у Москві встановив контакти із лідерами місцевих есерів А. О. Аргуновим і М. Ф. Селюк.

З боку влади його спрямовував і контролював начальник Московського охоронного відділення

С. В. Зубатов, котрий завдяки своєму підлеглому мав усі зв'язки із центральними органами есерів. Власне С. В. Зубатов, за думкою історика революційного руху в Російській імперії Б. І. Ніколаєвського, виступив натхненником політичної авантюри Азефа, що була спрямована проти російських революціонерів та визначалася спробами російського уряду розколоти революційну інтелігенцію, ізолювати її від робітничого руху [9, с. 50]. Власне із цією метою Департамент поліції провокував революціонерів на терор, аби «разом їх усіх придушити» [9, с. 51]. Щоправда С. В. Зубатову, за наказом якого, Азеф у Берліні встановив тісні стосунки із В. М. Черновим, М. Р. Гоцем і Г. А. Гершуні, незабаром, довелося пошкодувати про свій вибір, адже, як виявилось згодом, талановитий агент російської охоранки вирішив нав'язати своїм замовникам власну політичну гру.

Зокрема, саме завдяки діяльності Азефа, одному з лідерів есерів Г. А. Гершуні [10] вдалося уникнути неминучого арешту та організувати вдалий замах на міністра внутрішніх справ Д. С. Сіпягина. Навіть після скоєння цього теракту, в якому ключова роль Гершуні була очевидною, а також після організації двох наступних убивств уфимського і харківського губернаторів, Азеф наполягав на непричетності до них Гершуні, котрого, натомість, затримали у Києві, але не з вини Азефа [8, с. 296]. Відповідно Гершуні довіряв своєму товаришеві і висунув того, за погодженням із М. Р. Гоцем, на посаду голови Бойової організації [8, с. 295]. Мабуть, що це був не єдиний, але важливий випадок у політичній аванюрі Азефа, коли національна солідарність переважала над його політичними амбіціями¹.

Незважаючи на те, що Азеф був далеким від ідеології есерівського руху, йому, натомість, вдалося створити зразкову, за своїм кадровим потенціалом, терористичну організацію і майже стовідсотковим ступенем реалізації запланованих акцій. Зокрема, Азеф був безпосереднім організатором, щонайменше, двадцяти резонансних замахів на відомих державних і військових діячів Російської імперії, у тому числі, трьох замахів на

1 Натомість, Б. І. Ніколаєвський небезпідставно припустив, що причиною того, що Азеф своєчасно не здав Гершуні до рук поліції, й, у такий спосіб, не попередив скоєні теракти, була «ціна питання про Гершуні», що не задовольняла Азефа, котрий не хотів «підставлятися» через партійний авторитет Гершуні, котрий на свободі становив для Азефа додатковий аргумент в його вимогах про збільшення платні у Департаменті поліції. Але з іншого боку, Б. І. Ніколаєвський був змушений визнати надзвичайний вплив Гершуні на усі політичні рішення, які Азеф ухвалював за його присутності у 1907 році.

царя та одного на прем'єр-міністра П. А. Століпіна [11, с. 267 – 268]. Крім своїх надзвичайних організаторських здібностей, Азеф мав природжений талант інженера, адже він був не лише автором застосування «нової динамічної техніки» у терактах [12, с. 194], але й цілком серйозно виношував фантастичні плани царевбивства за допомогою дива-аероплану [11, с. 241 – 242]. Проте успіх смертельних заходів багато у чому залежав від ступеня того цинізму, з яким Азеф підходив щодо їхньої реалізації [12, с. 195], а також, визначався розміром платні, яку він справно отримував із каси Департаменту поліції за свою сумлінну діяльність [11, с. 284 – 285]. Отже, авантюрині задуми Азефа ставали дедалі ризикованими, але доволі перспективними ідеями, від реалізації яких він, син бідного єврея-кравця, навряд чи вже міг відмовитися.

З іншого боку, політичний авантюризм Азефа зумовлювався відчуттям помсти стосовно російської влади, що перетворила його на єзуїта з-поміж «святих мучеників», «котрі йшли на смерть...» [2, с. 179]. Азеф, мабуть, не надто переймався докорами сумління, але навряд чи його задовольняла приписувана роль «природного зрадника» в силу його національного походження. У таємному циркулярі охоронної служби Департаменту поліції зазначалося, що особа єврейської національності допускається лише до провокаторської діяльності, тобто такої, яка вимагає продажності, і ніколи до ролі філера, від якого вимагається правдивість, наполегливість і відданість присязі [2, с. 181]. Тож не дивно, що найбільш гучними політичними акціями, які були підготовлені за безпосередньої участі Азефа, стали вбивства 28 липня 1904 р. міністра внутрішніх справ В. К. Плеве, котрий був знаковою фігурою у державній політиці пізньої імперської Росії, і Московського генерал-губернатора, великого князя Сергія Олександровича, 4 лютого 1905 року. Начебто, у такий спосіб, Азеф «відплатив» владі за своє приниження, передусім як єврея: вбивством Плеве за організацію єврейських погромів у Кишиневі у 1903 р., а Московського генерал-губернатора за його відвертий антисемітизм [4, с. 108]. Начебто усе так і було, але деякі факти вимагають окремого пояснення.

Відомо, що саме Кишинівський погром викликав доволі бурхливу міжнародну реакцію, загальну тональність якій задавала англійська *«Times»* [13, с. 68]. У своїх численних кореспонденціях з місця подій, англійський офіціоз зазначав, що моральна відповідальність за Кишинівську трагедію повинна бути покладена цілком на російський

уряд і особисто на міністра внутрішніх справ. Реакцією останнього на критичні випадки *«Times»* була миттєва депортація її кореспондента з Російської імперії. Але це ще більше надихнуло російську політичну еміграцію на чолі із колишнім «легальним марксистом» П. Б. Струве, на посилення її антиурядової риторики. Зі шпальт ліберального російського журналу *«Освобождение»*, за редакцією П. Б. Струве, міжнародна громадськість дізнавалася про криваві події у Кишиневі [14, с. 178]. Тільки у США з травня по жовтень 1903 р. було опубліковано близько 80 редакційних статей у 40 виданнях з приводу «звір'ячого побиття євреїв у Росії», а держсекретарем США Дж. Хеєм було підготовлено відповідну петицію за підписами 12-ти тисяч відомих американців до Миколи II із засудженням єврейських погромів у Росії [13, с. 69, 78]. Навіть у далекому Мельбурні було проведено багатолюдний мітинг на підтримку гнаних євреїв у Російській імперії [13, с. 76].

Мабуть, що вбивство «головного організатора і натхненника» єврейських погромів Плеве, якому зраділа майже «уся ліберальна громадськість» [14, с. 176], неабияк попідносила політичний авторитет есерів і особисто Азефа як народного месника, котрий зустрів революцію 1905 р. у землі своєї політичної значущості, не лише в якості загальноновизнаного революційного лідера, але і як цінного інформатора Департаменту поліції. Для Азефа ліквідація Плеве мала й особисті вигоди, адже той санкціонував у 1902 р. вступ Азефа до БО ПСР [9, с. 33], а отже, планував контролювати діяльність есерівських бойовиків саме через Азефа. Очевидно, що після смерті Плеве, ризик його викриття був мінімальним. Це був той щасливий збіг обставин, зазначав Б. І. Ніколаєвський, коли вбивство Плеве було бажаним з усіх точок зору [9, с. 78].

Однак В. І. Шубинський висловив свій сумнів з приводу того, що Плеве взагалі мав пряме відношення до організації єврейського погрому 1903 р. у Кишиневі [6, с. 81 – 82]. Подібної точки зору дотримувалася й сучасна російська дослідниця Н. Рахманова, яка справедливо вважала, що такий досвідчений і розумний чиновник, як Плеве, навряд чи дозволив би втягнути себе у такі брудні провокації [15, с. 84]. Хоча політика його міністерства з єврейського питання була далекою від лібералізму, Плеве, натомість, добре усвідомлював, якими можуть бути політичні наслідки від посилення репресій стосовно єврейського населення [15, с. 87]. Отже, зазначені обставини справи навряд чи могли бути використаними Азефом, як відповідний політичний привід для вбивства

міністра внутрішніх справ. Проте, з нашого погляду, В. І. Шубинський був надто обережним у своїх припущеннях стосовно того, що Азеф міг і не повірити у те, що Плеве організував масове вбивство євреїв у Кишиневі, проте вбив його з двох причин: або з тверезого розрахунку², або зі своєї «єврейської образи» з приводу єврейського погрому, як такого [6, с. 83]. Натомість, як нам видається, Азеф був упевненим у причетності Плеве до кривавих подій у Кишиневі. Гіркий присмак національної помсти переважив математичний розум Азефа, про що, власне, і зазначав тогочасний керівник закордонної резидентури Департаменту поліції Л. О. Ратаєв, коли пригадував про істеричну реакцію Азефа на події у Кишиневі, винуватцем яких той вважав саме Плеве [16, с. 153].

Мабуть, що в організації замаху на Плеве Азеф не грав ані за есерів, ані за російський уряд, але за себе (тоді він ще міг собі це дозволити), як представника нації, що зазнала приниження. Відомо, що біографи Азефа визнали в його характері усі ознаки єврейської ідентичності³, а отже, не має підстав сумніватися у тому, що вбивство Плеве могло бути організоване ним із мотивів національної помсти, одним із доказів чому може бути ризикована наполегливість Азефа у «полюванні за Плеве» (лише з третьої спроби його було вбито).

Таким чином, як вже зазначалося, Плеве ставав «обтяжливим» міністром у багатьох значеннях, а тому Азеф мало чим ризикував у своєму рішенні віддати його на вівтар єврейського чи російського соціалізму, але багато, що придбавав, адже міг відтепер підвищувати власні ставки у

грі із Департаментом поліції, якщо врахувати політичну вагу вбитого урядовця. Ліквідація Плеве прискорила революційні події в Російській імперії у 1905 р., адже есери спромоглися деморалізувати самодержавство своїми систематичними терактами. «Нехай навіть БО у 1904 р. нічого більше і не скоїла, – зазначав із цього приводу В. І. Шубинський, – але вже одного вбивства Плеве було достатнім, аби російська історія у другій половині 1904 р. пішла по революційному шляху» [6, с. 123]. Очевидно, що у цьому була й відома «заслуга» Азефа.

Після того, як російському урядові вдалося відбити перші хвилі революційної стихії, Азеф був змушений активізувати свою співпрацю із російською охранкою, аби уникнути можливості свого викриття. Проте віце-директор Департаменту поліції П. І. Рачковський мав іншу думку стосовно свого колишнього агента [9, с. 153 – 154], якого він, очевидно, навіть спробував, не без допомоги чорносотенців, прибрати на початку грудня 1905 року [9, с. 142]. Тоді Азеф вирішив діяти у перевірений спосіб і розпочав підготовку наступного політичного вбивства. В якості чергової жертви БО було обрано міністра внутрішніх справ П. М. Дурново. Підступний задум Азефа спрацював і в цей раз. Замах було викрито, Азефа заарештували як головного організатора теракту, але тільки у такий незвичний спосіб він зміг зустрінутися із Герасимовим і Рачковським і знову переконати їх у своїй значущості як цінного інформатора. Він «здає» їм кілька нових замахів, у тому числі важливу інформацію про замах на П. М. Дурново, отримує 5 тисяч карбованців за свою службу і повертається на свободу [4, с. 112]. Незважаючи на відновлений кредит довіри з боку Департаменту поліції, Азеф, натомість, приховав від них замах на Московського генерал-губернатора, адмірала Ф. В. Дубасова.

Мотиви участі Азефа в організації цього замаху залишаються доволі загадковими. З одного боку, Ф. В. Дубасов відомий реакціонер, котрий свого часу придушив селянські виступи у Чернігівській, Полтавській і Курській губерніях, збройне повстання у Москві у грудні 1905 р., «заслугував» на смерть від рук терористів, але з другого, його страта припадала на переддень відкриття Державної думи 28 квітня 1906 р., а отже, суперечила постанові ЦК ПСР про припинення терористичної діяльності до скликання російського парламенту [4, с. 113]. У цьому невдалому теракті, внаслідок якого Дубасов залишився живим, дивним було навіть не те, що Азеф, під час замаху спокійно пив каву на сусідній вулиці, але те, що

² Йдеться, передусім, про удаваний конфлікт між керівником закордонною агентурою Департаменту поліції П. І. Рачковським і Плеве, в якому Азеф, котрий мав тісні контакти із Рачковським упродовж підготовки замаху на Плеве, начебто, міг виконати приватне доручення свого візаві та «прибрати» міністра внутрішніх справ. Публічна дискредитація останнього з приводу його можливої причетності до організації Кишинівського погрому була вдалим «прикриттям», адже перетворювало замовне вбивство сумнозвісного урядовця на політичну акцію есерів. Оскільки у 1903 р. Азеф грав на боці революції, то ліквідація Плеве, вочевидь, не суперечила його планам, адже тероризм поставав необхідною передумовою для його наступного існування в якості надійного агента російської охранки. На користь цієї гіпотетичної теорії може свідчити й факт майбутнього викриття Азефа з боку колишнього директора Департаменту поліції у 1903 – 1905 рр. О. А. Лопухіна, котрий, вочевидь, не зміг пробачити Азефу підступне вбивство його колишнього шефа.

³ Наприклад, в історичній літературі описаний епізод про зворушливу зустріч Азефа із єврейськими дітьми на вулицях Вільно напередодні замаху на Плеве; або про його рішення зробити своїй дитині обрізання за єврейською традицією.

Департамент поліції «прогавив» у центрі Москви цей резонансний замах. Якщо Азеф зберіг життя Дубасову з тактичних міркувань власної безпеки (він прагнув «підставити» під цей замах давнього агента московської охоранки З. Ф. Жученко [9, с. 169 – 170]), то Герасимов і Рачковський потрапляли в складну для себе ситуацію, адже ставали співучасниками політичної провокації напередодні відкриття Державної думи. Попередження замаху на Дубасова за допомогою двох агентів загрожувало обернутися для них кінцем їхньої кар'єри. Відповідно Азеф і Жученко, котрих есери вже підозрювали у зрадництві, грали одне проти одного ва-банк, але розрахунок Азефа виявився більш результативним [6, с. 196].

Парадоксально, але Азеф не приховував своїх політичних поглядів, ані від революціонерів, ані від влади. Він щиро симпатизував реформам П. А. Столипіна і заявляв, що він є попутником партії до того моменту, як буде ухвалена чинна конституція, після чого він стане «послідовним легалістом та еволюціоністом», противником терору і класової боротьби селян, виступатиме за політичну співпрацю з поміркованими ліберальними групами [9, с. 187 – 188]. «З терором тепер усе скінчено, – зазначав Азеф наприкінці 1905 р., – необхідно оголосити, що партія припиняє терористичну діяльність і стає на той ґрунт, на якому взагалі стоять західноєвропейські соціалістичні партії у конституційних державах» [12, с. 173]. У своїх розмовах із начальником Петербурзького охоронного відділення О. В. Герасимовим, Азеф висловлював свою підтримку на адресу політики П. А. Столипіна, зокрема, стосовно намірів російського прем'єр-міністра скасувати деякі обмеження для євреїв [6, с. 221]. Столипін, у свою чергу, також виявляв певний інтерес щодо діяльності Азефа і навіть забажав особисто зустрітися із «співробітником уряду» [9, с. 188]. Звісно, зазначав Б. І. Ніколаєвський, що такої зустрічі Герасимов організувати не міг, хоча б з міркувань особистої безпеки прем'єр-міністра, але опосередкований діалог між останнім та Азефом було налагоджено вповні [9, с. 187].

Упродовж 1906 – 1908 рр. Азеф виявився сумлінним агентом російської охоранки і здобув абсолютну довіру щодо своєї діяльності з боку Герасимова, котрий, за безпосередньої участі відомого провокатора, розробив план стосовно зриву усіх замахів терористів без їхнього арешту [9, с. 190]. План було спрямовано, насамперед, з метою запобігання замаху на Столипіна і мав своїм головним завданням паралізувати діяльність БО та змусити ПСР визнати терор як неможливий і неефективний

засіб політичної боротьби. Аргументація Азефа із цього приводу на внутрішньопартійному рівні вирізнялася винятковою логічністю і мотивувалася вимогами політичних процесів, що тривали тоді в країні. А саме, доволі швидка ротація міністрів та прем'єр-міністрів не дозволяла бойовикам завершити підготовку до замаху, знесилювало БО, а отже, перетворювало терор на малоефективну політичну зброю. Натомість єдиним виходом із ситуації що несприятливо складалася для есерів, могло стати царевбивство як закономірний фінал у війні із режимом [12, с. 180]. Можна припустити, що Азефу і Герасимову вдалося запобігти організації замаху на Столипіна з боку БО, проте несподіваний вибух на Аптекарському острові який влаштували есери-максималісти, внаслідок якого загинуло кілька десятків невинних людей, дало привід Азефу заявити про саморозпуск БО, адже Столипін зовсім не постраждав, а процеси організації та здійснення терактів ставали усе більше стихійними і неконтрольованими з боку есерів. Незважаючи на те, що ЦК партії ініціативу голови БО не підтримав, діяльність організації було припинено, а замість неї було утворено Бойовий загін при ЦК ПСР на чолі із Л. І. Зільбербергом і Летючий бойовий загін Північної області, успішна діяльність яких незабаром була також припинена, але тепер завдяки спільним зусиллям поліції та Азефа [4, с. 113].

Проте, успішне подвійне життя, яке перетворило Азефа на доволі забезпечену і поважну людину, несподівано для нього завершилося гучним крахом його викриття у 1908 р. відомим публіцистом, видавцем і революційним діячем В. Л. Бурцевим, внаслідок якого революційний рух фактично було паралізовано, а в політичному житті Російської імперії запанували хаос і розгубленість. Натомість сам Столипін вважав, що агентурна діяльність Азефа на користь російського уряду була закономірною, а скандал, який було влаштовано після викриття відомого провокатора, було використано, з одного боку, з метою дискредитації урядової політики, але з другого, заради популяризації ідеї революційної боротьби. «...Наскільки уряду буде корисним у цій справі світло, настільки ж для революції потрібна темрява, – заявляв Столипін із трибуни Державної думи Російської імперії у 1909 р., – уявіть, панове, увесь жах молодої людини, котра з ідейних міркувань готова до самопожертви, коли перед нею буде викрито увесь бруд верхів революції. Чи не буде доречним для революції у цьому випадку поширювати страхітливі чутки про злочини уряду та перекласти на уряд усі гріхи, звинуватити його

агентів у злочинних намірах, які деморалізують як членів революційних партій, так і саму революцію?» [17, с. 198]. За іронією долі, через два роки, прем'єр-міністра Російської імперії буде вбито «деморалізованим провокацією» єврейським революціонером.

Таким чином, феномен Азефа засвідчував про глибоку соціально-політичну кризу, що охопила Російську імперію, яка уможливлювала подібні явища політичного авантюризму. «Там, де нерівність сягає межі терпимості – зазначав із цього приводу один із сучасників тієї епохи, російський публіцист В. П. Обнінський. – там виникає боротьба, де боротьба, там розпалюються пристрасті та втрачаються моральні масштаби, де ці масштаби зникають зовсім, там постає провокація як остання зброя» [18, с. 227]. Азеф, котрий грав зі світом, який його ненавидів, утілював у своїй діяльності контрасти великого міста і провінційної архаїки. Він грав у революцію із російської владою і відверто глузував з революціонерів. Так, у 1904 р. у відвертій розмові з учасницею замаху на Плеве, самовідданою революціонеркою П. С. Івановською, Азеф зазначав: «Вони уявляють, що начебто одна партія здатна зробити революцію, здобути що-небудь суттєвого одними лише своїми силами. Наша партія, як і жодна із чинних у Росії, не є такою сильною, щоб без союзу, без загальних зусиль змогла повалити потужну організацію самодержавного уряду. Усі ці крикливі люди, котрі начебто шанують честь партії, менш за все є надійними у сенсі твердості своїх переконань. Через п'ять, десять років вони будуть найкращими виконавцями і надійними чиновниками, людьми 20-го числа, надійною опорою нашого деспотичного ладу. Я мало або зовсім не зважаю на цих крикунів, іще менше поважаю думку таких революціонерів» [19, с. 58 – 59].

Аморальність зрадництва Азефа вражала всіх, але тільки не його самого, бо він був продуктом епохи тотальної девальвації суспільно-політичних цінностей, «зловісним демоном» майбутніх катаклізмів ХХ століття. Азеф ніколи не забував про те, ким він був насправді, а тому, його слова про те, «що моє минуле ручається за мене» [11, с. 290], з якими він звертався до свого товариша Б. В. Савінкова напередодні свого викриття, були своєрідним каяттям «людини минулого» перед безоднею майбутнього. Власне Азеф не вірив у революційне майбутнє, але не тому, що не був переконаний у перемозі революції, адже він намагався її наблизити. Проблема полягала в іншому. Азеф уособлював глибоко деструктивну особистість, котра ненавидить усе те, що нагадувало їй про її минуле, але діє і думає лише завдяки цій

ненависті. Як зазначав Б. І. Ніколаєвський, ризик випадкового викриття визначав увесь життєвий шлях Азефа аж до самої його смерті [9, с. 307], але авантюра із палаючим революційним багаттям у якому гинуло, водночас, і минуле, і майбутнє, коли «війна всіх проти всіх» поглинала справжню сутність речей, захоплювала його більше, аніж, мабуть, пристрасть до грошей. Не дивно, що важкохворий Азеф у берлінській лікарні навесні 1918 р. із ентузіазмом сприймав революційні події у Східній Європі і навіть отримав позаштатну посаду у міністерстві закордонних справ Німеччини [6, с. 333 – 334].

За думкою відомого лідера більшовизму Л. Д. Троцького, таємниця «азефщини» була прихована поза самим Азефом: «вона у тому колективному гіпнозі, котрий був створений самим терором, як системою» [20, с. 232]. Л. Д. Троцький, радикалізм якого пов'язувався із його єврейським минулим, яке він, подібно до Азефа, намагався занурити в очисний вогонь російської революції [21], виявився доволі тонким психологом «титанічної за своїми внутрішніми суперечностями» політичної фігури Азефа [20, с. 227]. Видатний російсько-єврейський революціонер мав рацію, коли зазначав про дуальність єврейського характеру, що уособлював своєрідний тандем двох есерівських лідерів – Г. А. Гершуні та Є. П. Азефа, поміж якими склалися відносини надзвичайної довірливої товарищескості. Якщо перший «одразу створив навколо свого місця напівмістичний ореол в очах своєї партії» і залишався «справжнім романтиком тероризму», то другий – «шахрай» і «непристойний практик» закохав у себе «романтика», котрий створив для себе ситуацію «з уявних обставин та уявних людей...» [20, с. 233]. Вони були двома полярними знаками єврейської долі у російській революції, котрі несли потужний заряд революційної енергії: якщо Гершуні спрямовував і надихав на революційну боротьбу, адже вірив в її ідеали⁴, то Азеф поставав його гротескною протилежністю, карикатурною проекцією революційного майбутнього, цінності якого вимірювалися людськими долями. Про гіпнотичний вплив Гершуні на політичні погляди Азефа зазначав і Л. О. Ратаєв, котрий був упевненим у тому, що не Кишинівський погром був причиною того, що Азеф вирішив грати проти російського уряду, але його знайомство із Гершуні, котрий перетворив Азефа на революціонера. «Чи був цей вплив наслідком гіпнозу чи результатом надзвичайної сили волі або глибокого щирого

4 Видатна діячка есерівського руху М. О. Спірідонова, яка знала Гершуні ще із часів каторги, навіть визнавала у ньому «духовну скарбницю єврейської національності».

переконання, – не знаю, але чарівність особистості Гершуні – факт незаперечний» [16, с. 154].

Отже, історія Азефа була історією тих російсько-єврейських маргіналів, які прагнули подолати архаїку буденності єврейського містечка, довести свою значущість завдяки зухвалій грі на випередження із небезпечними супротивниками: з одного боку, із самодержавством із його одвічним політичним союзником – антисемітизмом, а з другого, із революційним рухом, участь в якому, зокрема для Азефа, була не більше, ніж способом для самоствердження. Проте антисеміти завжди нагадували Азефу про те, ким він був насправді, а тому, його безпосередня участь в організації вбивства Плеве і великого князя Сергія Олександровича ставала відповіддю «єврейського» Азефа на спроби його національного приниження. Столипін за рік до своєї загибелі якось зазначив, що в політиці немає місця для помсти, але

є тільки наслідки [22, с. 281]. Мабуть, що фактор помсти не був єдиним чинником, який зумовлював авантюризм Азефа, але політика державного антисемітизму створила такі передумови, за яких його авантюризм взагалі став можливим. Азеф залишився в історії майстром політичної провокації, порушником кордонів суспільно-політичних традицій що занепадали, маніпулятором політичної свідомості революційних героїв, які шукали виправдання своєї смерті у терорі. Це була фантастична гра амбіційного містечкового єврея, котрий зумів кинути виклик могутній імперії Романових і залишитися непереможеним. Ефективний авантюризм Азефа став останнім нагадуванням російському самодержавству про системну кризу в його інститутах влади. Але метод провокації мав і зворотній вбивчий ефект, який зрештою поховав надії Партії есерів на лідерство в російському революційному русі.

Джерела та література

1. Морозов К. Відеозапис виступу // Відеозапис круглого стола «“Великий провокатор” Евно Азеф в историческом и современном общественно-политическом дискурсах» в рамках постоянно действующего семинара «Левые в России: история и современность» (руководитель – Константин Морозов) в «Международном Мемориале» 26 февраля 2016 года. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://volistob.ru/post/videozapis-kruglogo-stola-velikiy-provokator-evno-azef-v-istoricheskom-i-sovremennom>
2. Чернов В. М. Перед бурей. Воспоминания. – Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1953. – 412 с.
3. Городницкий Р. Відеозапис доповіді // Відеозапис круглого стола «“Великий провокатор” Евно Азеф в историческом и современном общественно-политическом дискурсах» в рамках постоянно действующего семинара «Левые в России: история и современность» (руководитель – Константин Морозов) в «Международном Мемориале» 26 февраля 2016 года. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://volistob.ru/post/videozapis-kruglogo-stola-velikiy-provokator-evno-azef-v-istoricheskom-i-sovremennom>
4. Прайсман Л. Евно Азеф – глава боевой организации социалистов-революционеров // Исторические судьбы евреев в России и СССР: начало диалога. Сб. статей. – М.: Еврейское историческое общество, 1992. – С. 102-115.
5. Тютюкин С., Христофоров И., Павлов Д. Декабрьская репетиция Октября // Вокруг света, 2005, декабрь. Электронный ресурс. Режим доступа: <https://vokrugsveta.ru/vs/article/1759>
6. Шубинский В. И. Азеф. – М.: Молодая гвардия, 2016 – 351 с. – (Жизнь замечательных людей: сер. биограф.; вып. 1572).
7. Гейфман А. Три легенды вокруг «дела Азефа» // Николаевский Б. Н. История одного предателя / вступ. ст., коммент. В. М. Шевырина. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 330 – 361.
8. Из истории Партии с.-р. Показания В. М. Чернова по делу Азефа в следственной комиссии партии с.-р. 2 февраля 1910 г. // Новый журнал. 1970. № 100. – С. 280 – 305.
9. Николаевский Б. И. История одного предателя / вступ. статья, коммент. В. М. Шевырина. – М.: Высшая школа, 1991. – 368 с.
10. Безаров О. Григорій Гершуні та становлення ідеології політичного терору в Російській імперії на початку ХХ століття // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. – 2014. – № 4. – С. 7 – 13.
11. Савинков Б. В. Воспоминания террориста // Савинков Б. В. Избранное. – М.: Политиздат, 1990. – С. 23 – 306.
12. Из истории Партии с.-р. Показания В. М. Чернова по делу Азефа в следственной комиссии партии с.-р. 2 февраля 1910 г. // Новый журнал. – 1970. – Кн. 101. – С. 172 – 197.
13. Копанский Я. М. Кровавые события 1903 года и мировая демократическая общественность // Кишинёвский погром 1903 г. / сборник статей / отв. ред. И. Э. Левит. – Кишинёв: Лига, 1993. – С. 62 – 87.
14. Тыркова-Вильямс А. На путях к свободе. – Нью-Йорк: Издательство имени Чехова, 1952. – 429 с.
15. Рахманова Н. Еврейский вопрос в политике В. К. Плеве // Вестник Еврейского университета в Москве. – 1995. – №1. – С. 83 – 103.

16. Ратаев Л. А. История предательства Евно Азефа // Провокатор. Воспоминания и документы о разоблачении Азефа / репринтное воспроизведение издания 1929 года. – Ленинград: СПРУ Фонда возрождения Ленинграда, 1991. – С. 137 – 172.

17. Речь о деле Азефа, произнесённая в Государственной думе 11 февраля 1909 г. в ответ на запросы №51 и 52 // Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете, 1906 – 1911 гг. / предисловие К. Ф. Шацилло; сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 188 – 206.

18. Обнинский В. П. Последний самодержец. Очерк жизни и царствования императора России Николая II / под ред. С. С. Волка. – М.: Республика, 1992. – 288 с.

19. Ивановская П. С. Дело Плеве (Из воспоминаний) // Былое: Неизвестные номера журнала / сост. Ф. М. Лурье – Кн. 2. – Ленинград.: Лениздат, 1991. – с. 51 – 70.

20. Троцкий Л. Евно Азеф // Луначарский А. В. и др. Силуэты: политические портреты / А. Луначарский, К. Радек, Л. Троцкий. – М.: Политиздат, 1991. – С. 227 – 234.

21. Безаров О. Т. Соціально-психологічні особливості формування леворадикального екстремізму Л. Д. Троцького // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2017. – Вип. 10: Присвячено 100-річчю Української революції 1917 – 1921 рр. – С. 414 – 427.

22. Речь по поводу законопроекта о распространении Земского положения 1890 г. на девять губерний Западного края, произнесенная в Государственной думе 7 мая 1910 г. // Столыпин П. А. Нам нужна Великая Россия...: Полное собрание речей в Государственной думе и Государственном совете, 1906 – 1911 гг. / предисловие К. Ф. Шацилло; сост., коммент. Ю. Г. Фельштинского. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 270 – 285.